

دانشگاه آزاد

Issn online: 2980-8944
New researches in Islamic humanities studies
<http://www.api.lu.ac.ir>

Explaining the ontological foundations of the virtue of order from the perspective of Nahj al-Balagha, educational principles and methods, and adapting it to the content of second-grade elementary school textbooks

Nayere Haji Alian¹, Masoume Kiani^{2*}

*1 Assistant Professor, Department of Philosophy of Education, Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Email: nayerehalian@gmail.com

² Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Humanities, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran, Email: alian1387@yahoo.com

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
September 11, 2023
Accepted
November 22, 2024

Keywords:
Discipline,
ontological
foundations,
educational
principles,
educational method,
Nahj al-Balagha,
second grade,
..curriculum

ABSTRACT

The present study aims to analyze the ontological foundations of the virtue of discipline from the perspective of Nahj al-Balagha and to examine the status of the second grade elementary curriculum in terms of the level of attention paid to it. Given the theoretical nature of the study, the descriptive-analytical and inferential methods were used to extract the foundations, principles, and methods from the perspective of Nahj al-Balagha, and the content analysis method with a quantitative approach was used to examine the status of the second grade elementary curriculum. In the first part, two principles were explained: the unity of the monotheistic system and the formational order, and order as a fundamental characteristic of man. Then, two principles were inferred and explained: analyzing the order of the world of creation in God's creation and creating a pattern of order in life, and inferring educational methods such as: creating knowledge about the order of the world of creation and its relationship with the unity of the regulator, creating order in individual life, regulating social life, and law-basedness. In the second part of the study, the component of creating order in individual life had the highest frequency; And after that, the component of social life order and law-based social responsibilities of students, and then the component of order governing the universe had a higher frequency. The component of human existential order has received less attention in these books.

دانشگاه لرستان

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی

<http://www.api.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

تبیین مبانی هستی‌شناختی فضیلت نظم از منظر نهج‌البلاغه، اصول و روش‌های تربیتی و تطبیق آن با محتوای کتاب-های دوره دوم ابتدایی

نیره حاجی علیان^۱، معصومه کیانی^{۲*}

^۱: استادیار، گروه فلسفه تعلیم و تربیت، واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، ایمیل:

nayerehalian@gmail.com

^{۲*}: استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران، ایمیل: alian1387@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۰۱/۲۰

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۰۵/۰۱

واژگان کلیدی:

نظم، مبانی هستی‌شناسی، اصول تربیتی، روش تربیتی، نهج‌البلاغه، دوره دوم ابتدایی، برنامه درسی

پژوهش حاضر با هدف واکاوی مبانی هستی‌شناختی فضیلت نظم و انضباط از منظر نهج‌البلاغه و بررسی وضعیت برنامه درسی دوره دوم ابتدایی از حیث میزان توجه به آن صورت گرفته است. با توجه به ماهیت نظری پژوهش، از روش توصیفی-تحلیلی و استنباط جهت استخراج مبانی و اصول و روشها از منظر نهج‌البلاغه، و از روش تحلیل محتوا با رویکرد کمی، برای بررسی وضعیت برنامه درسی دوره دوم ابتدایی استفاده شد. در قسمت نخست، دو مبنای؛ وحدت نظام توحیدی و نظم تکوینی، و نظم به مثابه ویژگی بنیادین انسان تبیین شد. سپس دو اصل؛ واکاوی نظم جهان آفرینش در خلقت خداوند و ایجاد شاکله نظم در زندگی استنباط و تشریح شد و بر روش-های تربیتی مانند؛ ایجاد شناخت نسبت به نظم عالم خلقت و ارتباط آن با وحدت ناظم، ایجاد نظم در زندگی فردی، تنظیم زندگی اجتماعی و قانون‌مداری استنتاج گردید. در بخش دوم پژوهش مولفه ایجاد نظم در زندگی فردی دارای بالاترین فراوانی؛ و پس از آن، مولفه نظم زندگی اجتماعی و قانون‌مداری به مسئولیت-های اجتماعی دانش‌آموزان، و سپس مولفه نظم حاکم بر جهان هستی دارای فراوانی بالاتری بود. مولفه نظم وجودی انسان در این کتاب-ها کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۱- مقدمه

امروزه اهمیت تربیت در دوران کودکی و نقش آن در توسعه کلیت وجود کودک و کیفیت زیست او در مراحل بعدی رشد، امری آشکار و مورد تأکید تحقیقات متعدد این حوزه است. یکی از موضوعات محوری در زمینه تعلیم و تربیت، و نیز فرهنگ سازی دانش‌آموزان، آموختن و آراستگی به فضیلت نظم و انضباط است. نظم اجتماعی یکی از مهمترین عوامل ایجاد ثبات و پایداری هر نظام و جامعه، سازمان و گروه است (شهبازی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۳۲). فارابی بر وجود نظم تکوینی در نظام طبیعت و هستی اشاره می‌کند و سعادت حقیقی جامعه را در گرو برقراری نظم در آن و انجام منظم وظایف هر فرد در جامعه می‌داند (موسوی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱). اگر انسان زندگی خود را طبق بینش اسلامی نظم بدهد و بکوشد گفتار و رفتار و حرکاتش منظم باشد، انضباط می‌یابد و دچار تزلزل در عقاید نیز نمی‌شود. همچنانکه امام صادق (علیه السلام) در قسمتی از گفتار مفصل خود به مفضل بن عمر و در زمینه خداشناسی و دلایل آن، نظم و اتقان موجود در جهان را یاد آور شده و فرمودند: «نخستین عبرت‌ها و دلایل بر وجود خداوند، آفرینش این جهان و تألیف و نظم حاکم بر اجزای آن است» (بحارالانوار، ج ۳؛ ص ۱۶۲).

نظم در لغت به معنی ترتیب، آراستگی و سامان دادن، به رشته درآوردن مهره‌های جواهر، هم ردیف کردن چیزی با چیز دیگر است (ابن منظور؛ دهخدا، ذیل واژه نظم). در اصطلاح نیز به معنای هماهنگی مجموعه‌ای از اجزا اشاره دارد که هدف خاصی را دنبال می‌کنند. دستیابی به این هدف در گرو رابطه کمی و کیفی میان اجزای مجموعه است (مطهری، ۱۳۹۶: ۵۲)؛ همچنین، به ربط وجودی بین دو یا چند چیز گفته می‌شود که دارای نوعی هماهنگی است و در مقابل هرج و مرج قرار دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۴)؛ از این رو انسان منظم فردی است که ازمیانه و مرزهای اعتدال دور نگردد، کارها و امور را به تعویق نمی‌اندازد، اهمال کار نیست، و طبق برنامه‌ریزی و اولویت‌بندی و رعایت اهمیت آنها در کنار هم به سامان دهی و چینش امور خود اقدام می‌کند، تا به نحو مطلوب و شایسته بتواند به اهداف خود جامعه عمل پیوشاند.

نظم و انضباط راهی است برای رسیدن به اهداف و ضامن سعادت بشر. است نظم ترتیب دادن به هر چیزی می‌باشد امری که بر عالم تکوین و تشریح حاکم است و انسان در مسیر پیمودن کمال، به آن نیاز دارد اقسام نظم اعم از فردی و اجتماعی آثار و پیامدهای خاص خود در اداره نظم فردی آثار چون آرامش داشتن روحیه و موفقیت در پی خواهد داشت و نظم اجتماعی شامل ابعاد اقتصادی، اخلاقی فرهنگی و سیاسی می‌باشد (صابری دهکردی؛ اطهری، ۱۳۹۶). توجه به نظم و رعایت آن در همه شئون زندگی از سوی دین و متون دینی بویژه در سخنان، خطبه‌ها، و حکمت‌های امام علی (ع) مورد تأکید است. همچنانکه امام علی (ع) در آخرین سفارش‌های خود فرمودند: «اوصیکما وجمع ولدی و اهلی و من بلغه کتابی بتقوی الله و نظم امرکم»؛ شما (حسن و حسین) و همه فرزندان و خانواده‌ام و هر کس را که نامه من به او می‌رسد به تقوی الهی و نظم درکارها سفارش می‌کنم (نامه ۴۷). در کلام ایشان به نظم هم ردیف تقوای الهی که گوهر دینداری است سفارش شده است، چرا که ایشان بارها نتایج زیانبار بی‌نظمی و تشتت را در فکر و عمل مسلمانان دیده بودند (موسوی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۱). نیز می‌فرمایند: بهترین ادب‌ها آن است که انسان در مقابل حد و مرز خویش توقف نماید و از مرز و اندازه اش پافراتر نهد (غررالحکم و دررالکلم، ح ۳۲۴۱).

بر اساس متن نهایی سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، هر ایرانی باید ده ویژگی داشته باشد که یکی از آنها نظم و انضباط است؛ انضباطی که در آن بر مؤلفه‌هایی همچون نظم و انضباط در زندگی برنامه‌ریزی شخصی، رعایت سلسله مراتب سازمانی و اطاعت از رهبران تأکید می‌شود (حسینی و همکاران، ۱۴۰۱).

از منظری دیگر، تمامی انسان‌ها بخشی از عالم هستی هستند و جهان هستی بر اساس نظم استوار گشته است. قال علی (ع): رحمکم الله، علی‌السلام، فالطریق نهج، یدعوا دارالسلام. خدا رحمت کند شما را، باید کارهایتان روی مقررات روشن باشد، زیرا راه صحیح (و منظم) شما را به خانه‌ی امن می‌رساند. (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۳۹: ۹۴). قال علی (ع): ای مردم هرکه راه معلوم و روشن را پیماید (از قبل تعیین شده و منظم) به مقصود می‌رسد (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۰۱). به تعبیر ملاصدرا بشر آزاد است که هر کاری می‌خواهد انجام بدهد اما سعادتش در این است که راه مستقیمی که خدا برای سراسر جهان قرار داده است، را برود. به عبارتی از نظر ملاصدرا رسیدن به کمال انسانی زمانی اتفاق می‌افتد که انسان در گردونه مقررات که همان نظم عمومی است قرار بگیرد. از نظر او نظم حاصل علم الهی است و عالم حاصل علم الهی است و ما از این موضوع غافل هستیم که مجموع عالم، حاصل عقل است به عبارتی بشر قدرت برقراری نظم را آنگونه که خدا دارد، ندارد (ملاصدرا، ۱۳۸۱).

بر این اساس نظم و نظم‌پذیری مهارتی است که باید آموخته شود چون که استفاده درست و بهنگام آموزش نظم می‌تواند موجب خیر دنیوی و اخروی انسان و سعادت‌مندی او شود و بالعکس. رفتارهای اجتماعی مناسب و دیگر مهارت‌های سازشی، پایه‌های هماهنگی فردی و زیست‌مسالمت‌آمیز اجتماعی زندگی کودکان و دانش‌آموزان را تشکیل می‌دهد. از جمله این رفتارها نظم و انضباط است که در تمام مراحل زندگی آثار و برکات فراوانی برای انسان و جامعه دارد؛ انسانی که در تمام امور به نظم پایبند است، رفتار و افکارش از نظم و طبقه‌بندی خاصی برخوردار است، پله‌های رشد و کمال را بهتر و سریع‌تر طی می‌کند. فقدان نظم، منجر به بی‌نظمی، آشوب، بحران و تباهی و نابودی می‌شود (مولائی، ۱۳۹۷: ۵۰). فقدان نظم در اعمال و زندگی آدمی، تاثیری زیان‌بار دارد و جریان طبیعی فعالیت انسان را مختل می‌سازد. نیز زمینه‌ساز عدم به‌کارگیری توانایی‌های فردی، اتلاف وقت و از دست رفتن عمر گرانبها می‌گردد. تاثیر زیان‌بار در شخصیت افراد، از عوارض دیگر بی‌نظمی است. شخص نامنظم از روش خودخواهانه و اعمال نظر شخصی متاثر از هوا و هوس پیروی می‌کند و این، سبب ضعف و زبونی نفس و سستی اراده اوست. و او را بی‌مسئولیت می‌سازد (رشیدی، ۱۳۹۸: ۲۸).

نظم فضیلتی است که باید در طول زندگی به کودکان آموزش داده شود زیرا به آنها می‌آموزد رفتارهای خود را کنترل کنند، در رعایت محدوده‌ها و اصلاح رفتارهای نادرست بکوشند، همچنین به آنها یاد می‌دهد که چگونه در مورد خود احساس بهتری داشته باشند (شاه محمدی، ۱۳۹۶: ۱۳). همچنین، نظم یکی از عوامل اصلی توسعه هر جامعه، از الزامات اساسی موفقیت تحصیلی، و زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان است. لذا باید این فضیلت را طبق اصول تربیتی و روش‌های متناسب، به کودکان آموزش داد. بدین ترتیب، فضایل و عادات اخلاقی ضروری جهت حرکت به سوی ارزش‌های والای معنوی و کرامت و رستگاری در آنان ایجاد می‌شود. میرزالو و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «آموزش مفهوم نظم و انضباط به دانش‌آموزان دختر و پسر کلاس چند پایه ابتدایی» به این نتیجه رسیدند که نظم و انضباط در سبب احترام به قوانین و مقرراتی میسر می‌شود که برای تربیت شهروندان تدوین شده است. هاشمی (۱۴۰۰) در پژوهشی تحت عنوان نظم و انتظام در آیات و روایات بیان می‌دارد؛ تمامی آیاتی که در مورد قوانین و مقررات حاکم بر فرد و جامعه اسلامی نازل شده است، ایجادکننده نظم و انضباط در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان است. این آیات نشانگر این است که اسلام همواره پیروان خویش را به دارا بودن یک برنامه صحیح و منظم دعوت می‌شود و از آنان می‌خواهد که به اصول و موازین دین پایبند بوده، طبق برنامه‌ای که خداوند برایشان تنظیم کرده، زندگی کنند. رشیدی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «مبانی و آثار تربیت انسان منظم از منظر فلسفه تعلیم و تربیت قرآن بنیان» به این نتیجه دست یافت که مبانی فلسفی تربیت انسان

منظم شامل مبانی عام دین‌شناختی و انسان‌شناختی است. باباپور، احمدی و اکبرزاده (۱۳۹۴) در تحقیقی که با عنوان «آموزش نظم به کودک با فلسفه‌ورزی و خردورزی» انجام دادند عنوان می‌کنند که، حس پرسش‌گری کودکان و کنجکاوی آنان می‌تواند مهمترین مبنا برای آموزش صحیح، اصولی و کاربردی باشد، در این میان آموزش فلسفه، به دلیل ارتباط تنگاتنگ آن با عمل، برای کودک از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از نتایج تربیتی چنین آموزشی فراگیری نظم است و در این فرآیند، کودک خود از نظم و چپش ذهنی به نظم در عمل و رفتار، نه به اجبار بیرونی دست می‌یابد.

بنابر آنچه که بیان شد پژوهش پیش رو نظر به اهمیت توجه به مقوله نظم و لزوم آموزش و تقویت آن، ابتدا به بررسی مبانی هستی‌شناختی نظم در نهج‌البلاغه و منابع مرتبط با این متون پرداخته و سپس به تبیین اصول تربیتی و روش‌های پرورش این فضیلت می‌پردازد. بر این اساس، سؤالات تحقیق عبارتند از:

۱. مبانی هستی‌شناختی نظم از منظر نهج‌البلاغه چیست؟

۲. اصول و روش‌های تربیتی مورد انتظار جهت تقویت نظم در متری چیست؟

با توجه به ماهیت نظری پژوهش، برای واکاوی مبانی مبانی هستی‌شناختی فضیلت نظم از منظر متون دینی و به طور خاص، نهج‌البلاغه، از روش توصیفی-تحلیلی، استفاده می‌شود تحلیل محتوا یک شیوه تحقیقی است که برای تشریح عینی، منظم و کمی محتوای آشکار پیام‌های ارتباطی به کار می‌رود. به عبارت دیگر، وی تحلیل محتوا را روش مطالعه و تجزیه و تحلیل ارتباط به شیوه نظام دار، عینی، کمی و آشکار برای اندازه‌گیری متغیرها توصیف می‌کند (باردن، ۱۳۷۵). "به عقیده برنارد برلسون^۱ تحلیل محتوی نوعی تکنیک پژوهش است که برای توصیف عینی، منظم و تا آنجا که ممکن است کمی محتوی ارتباطات با هدف نهایی تفسیر داده‌ها به کار می‌رود." (بدیعی، ۱۳۸۰: ۶۹)

در ادامه از روش استنتاجی در جهت تبیین اصول و روش‌های تربیتی استفاده شد. در رویکر استنتاجی از مبانی فلسفی و هستی‌شناسی حرکت و به استنتاج آرا و عناصر تربیتی - اصول و روش - حرکت شده است.

با توجه به یافته‌های پژوهش در بخش کمی، محتوای کتاب‌های فارسی، علوم و هدیه آسمانی دوره دوم ابتدایی (چهارم، پنجم، ششم) مورد بررسی قرار گرفت. بررسی و تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی به ترتیب زیر اجرا گردید.

الف. مطالعه مبانی مفهوم و سازه نظم؛ در این مرحله مبانی علمی سازه نظم و اصول و روش مربوط به آن مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت.

ب - ساخت فهرست واری فرم تحلیل محتوا؛ در این مرحله با توجه به مبانی نظری مفهوم نظم و اصول و روش‌های مرتبط با آن فهرست واری فرم تحلیل محتوا ساخته شد. این فرم دارای ۷ مؤلفه اصلی است که روایی و پایایی آن توسط صاحب نظران این حوزه مورد تأیید قرار گرفته است.

ج - تعیین واحدهای تحلیل؛ کلمه‌ها و مضمونها به عنوان واحد، تحلیل، در نظر گرفته شد.

د - بررسی و تحلیل کتاب‌های درسی؛ در این مرحله کتاب درسی فارسی و هدیه آسمانی دوم و سوم ابتدایی مورد بررسی قرار گرفت.

۵. تحلیل داده‌ها؛ برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از فرم تحلیل محتوا، از آمار توصیفی (جدول فراوانی، درصد و میانگین) و تحلیل کیفی استفاده شد.

۲- بخش کیفی پژوهش

۲-۱- مبانی، اصول و روش‌های تربیتی فضیلت نظم

با بررسی متن نهج البلاغه با رویکرد تحلیل محتوا مبانی فضیلت نظم و با استفاده از رویکرد استنتاج اصول و روش‌های تربیتی فضیلت نظم تبیین گردید.

مبنای یک: وحدت نظام توحیدی و نظم تکوینی

اهمیت نظم موجود در عالم تا حدی است که یکی از براهین مهم در اثبات وجود خدا از دیرباز تا کنون برهان نظم است که مقدمات و نتایج آن مشتمل بر حاکمیت نظم بر عالم هستی است. آفرینش و خلقت بر اساس نظم استوار است و در این دستگاه عظیم خلقت هر چیز و پدیده‌ای جای خاصی دارد و ماموریت و کار ویژه‌ای برعهده دارد (گرامی، ۱۳۸۶: ۳۸). خداوند در آیه ۴۶ سوره قمر می‌فرماید: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ . خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ۲». قرآن کریم، در چندین آیه، نشانه‌های خلقت و حکمت الهی را در چند نمونه از نظام‌های طبیعت بیان کرده و انسان‌ها را دعوت می‌کند که در این امور که سابقه‌ای نیز نداشته است بیندیشند. «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ۳» مکارم شیرازی در تفسیر این آیه بیان داشته است؛ در این آیه به شش بخش از آثار نظم در جهان هستی که هر کدام آیت و نشانه‌ای از آن مبداء بزرگ است اشاره شده است؛ در آفرینش آسمان و زمین ... «(إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ...»، در آمد و شد شب و روز ... «(وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ...»، کشتی‌هایی که در دریاها به سود مردم به حرکت در می‌آیند ... «(وَ الْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ ...»، آبی که خداوند از آسمان فرو فرستاده و به وسیله آن، زمین‌های مرده را زنده کرده و انواع جنبندگان را در آن گسترده است ... «(وَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَ بَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ ...»، حرکت و وزش منظم بادها ... «(وَ تَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ ...»، و ابرهایی که در میان زمین و آسمان معلقند ... «(وَ السَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ...». آری! همه اینها «نشانه‌ها و علامات ذات پاک او هستند اما برای مردمی که عقل و هوش دارند و می‌اندیشند» (لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ) (مکارم شیرازی، ۱۳۶۰، ج ۱، ۱۴۸)

بنابراین نظم، یکی از اساسی‌ترین پایه‌های نظام آفرینش است به طوری که در دستگاه آفرینش و خلقت، هر موجودی در جایگاه خود قرار داده شده است و لذا در میان آنها نظم «تکوینی» موجود است و خلق موجودات، از نظم و مقدار معینی برخوردار است (موسوی، فراهی و فرضی، ۱۳۹۴: ۱۱). جهان موزون و متعادل است؛ چرا که اگر موزون و متعادل نبود برپا نبود و نظم و حساب و جریان مشخصی نداشت (رشیدی، ۱۳۹۸: ۷). نظم آفرینش اندیشه آدمی را به سویی روان می‌کند، که در آن سوی و جای، تنها خداوند نمایان و آشکار است. دقت در نظام جهان، راهی فرا روی شما می‌گذارد که سرانجام، جز خداوندگار ناظم، موجودی دیگر نمی‌بیند

^۲ اما هر چیزی را به اندازه (و روی حساب) آفریدیم

آبقره؛ ۱۶۴: قطعاً در آفرینش آسمان‌ها و زمین و پی در پی آمدن شب و روز و کشتی‌هایی که در دریا روانند، با آنچه به مردم سود می‌رساند و آبی که خدا از آسمان فرو فرستاده و با آن، زمین را پس از مردنش زنده نموده و از هرگونه جنبه‌ای در آن پراکنده کرده و (هم چنین در) دگرگونی بادها و ابرهایی که میان آسمان و زمین مسخر است، نشانه‌هایی هست برای گروهی که خردورزی می‌کنند.

(گرامی، ۱۳۸۶: ۴۴) بدین ترتیب، از بررسی مجموع آیات و روایات به خوبی برمی‌آید که یکی از راه‌های شناخت خداوند، تأمل در نظم شگفت‌انگیز مخلوقات و پدیده‌های عالم و مشاهده دست توانای خالق هستی و ناظم جهان است.

مطابق با این آیه حکمت خداوندی در هر چیز تجلی یافته و موجودات عالم نیز روی حساب و نظم دقیق و نیز بر اساس هدف معینی قدم به عرصه هستی نهاده اند. جهان چون خط و خال و چشم و ابروست که هر چیزی بجای خویش نیکوست. نظم شگفت و محیرالعقلی که در همه مخلوقات، حرکت سیاره‌ها و ستارگان، گیاهان، موجودات دریایی و صحرایی، بدن انسان، گردش خون و... وجود دارد، همه و همه معلول تدبیر خداوند حکیم، مدبر و تواناست. بنابراین نظم، یکی از اساسی‌ترین پایه‌های نظام آفرینش است به طوری که در دستگاه آفرینش و خلقت، هر موجودی در جایگاه خود قرار داده شده است و لذا در میان آنها نظم «تکوینی» موجود است و خلق موجودات، از نظم و مقدار معینی برخوردار است (موسوی، فروهی و فرضی، ۱۳۹۴: ۱۱).

امام علی (علیه السلام) بر چهره‌های گوناگون نظم مانند: نظم در تکون انسان در آغازین نقطه آفرینش جهان، نظم در همه مخلوقات و نظم در موجودات کوچک اشاره می‌کند: «فضای باز و پستی و بلندی و فاصله‌های وسیع آسمان‌ها را بدون اینکه بر چیزی تکیه کند، نظام بخشید و شکاف‌های آن را به هم آورد، و هر یک را با آنچه که تناسب داشت و جفت بود پیوند داد، و دشواری فرود آمدن و برخاستن را بر فرشتگانی که فرمان او را به خلق رسانند یا اعمال بندگان را بالا برند آسان کرد» سپس حضرت علی (ع) به نظام دقیق خورشید و ماه، درختان و آب و سنگ گردش شب و روز و کوه‌ها و دریاها اشاره نموده و نتیجه می‌گیرد که آیا بدون سازنده، ساختمانی ممکن است! بنابراین، کوچکترین و بزرگترین پدیده هستی از نظمی همسان برخوردار است گرچه میان حجم کهکشان و اتم تفاوت بسیار است ولی میان نظم آن دو تفاوتی در میان نیست و این بر شعور حاکم آفرینش و حتی یکتائی آن شعور به گویایی گواهی می‌دهد (نهج‌البلاغه؛ خطبه ۹۱). از این رو، نخستین عبرت و دلیل بر خالق جل و علا هم این هیات دهی گردآوری اجزا و نظم‌آفرینی در کار این عالم است که همه این آفرینش‌ها دلیل است که جهان هستی با اندازه‌گیری دقیق حکیمانه و نظم و تناسب و هماهنگ آفریده شده، آفریننده آن یکی و او همان شکل‌ده هماهنگ کننده اجزای آن است (توحید مفضل: ۴۶). امیرمؤمنان علیه السلام در ادامه درباره آفرینش آسمان و شگفتی‌های آن می‌فرماید: «خداوند، فضای باز و پستی و بلندی و فاصله‌های وسیع آسمان‌ها را بدون این که بر چیزی تکیه کند، نظام بخشید و شکاف‌های آن را به هم آورد... و آفتاب را نشانه روشنی بخش روز، و ماه را با نوری کم‌رنگ برای تاریکی شب‌ها قرار داد. بعد آن دورا در مسیر حرکت خویش به حرکت درآورد و حرکت آن دو را دقیق اندازه‌گیری کرد تا در درجات تعیین شده حرکت کنند که بین شب و روز تفاوت باشد و قابل تشخیص شود و با رفت و آمد آن‌ها، شماره سال‌ها و اندازه‌گیری زمان ممکن باشد. پس در فضای هر آسمان، فلک آن را آفرید و زینتی از گوهرهای تابنده و ستارگان درخشانده بیار است... و تمامی ستارگان از ثابت و استوار، و گردنده و بی‌قرار، فرود آینده و بالا رونده، و نگران کننده و شادی آفرین را، تسلیم اوامر خود فرمود».

بدین ترتیب، از بررسی مجموع آیات و روایات به خوبی برمی‌آید که یکی از راه‌های شناخت خداوند، تأمل در نظم شگفت‌انگیز مخلوقات و پدیده‌های عالم و مشاهده دست توانای خالق هستی و ناظم جهان است.

اصل تربیتی: ایجاد شناخت نسبت به نظم عالم خلقت و ارتباط آن با وحدت ناظم

قرآن کریم در موارد گوناگون و با هدف توجه دادن انسان‌ها به عظمت خلقت خداوند و علم و قدرت او در آفرینش جهان و ایجاد احساس فروتنی و سپاسگزاری در قلب آدمی، بسیار درباره نمودهای این جهانی سخن گفته است؛ آنچه مسلم است هدف قرآن از پرداختن به نظم در جهان آفرینش، هوشیار کردن انسان به پدیده‌های اطراف خود و تقویت حس خداشناسی و شکرگزاری اوست؛

خداوند در آیه ۳ سوره ملک به عظمت جهان آفرینش توجه داده و انسان را به تفکر در نظم و انسجام و استواری آن دعوت کرده است تا با دقت در آن به یکتایی، قدرت و حکمت باری پی برند و این تفکر مایه تذکر و نیرو گرفتن حس بندگی و فروتنی آنها در برابر خدوند شود: «مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَانِ مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ»^۴

قرآن کریم با بیان دعوت به تأمل در آفرینش و پرسش از اینکه آیا انسان می‌تواند خللی در آن بیابد، در حقیقت می‌خواهد باور به شعورمندی جهان و دانایی و توانایی خالق آن را در عقل و قلب انسان تقویت کند؛ مسلماً هرکس با تفکر و تأمل در پدیده‌های خرد و کلان عالم بنگرد، چیزی جز احساس شگفتی و تواضع در برابر خالق و رب آن نصیب نمی‌برد!

امیرالمومنین علی (ع) در نهج البلاغه دعوت به تفکر در مورد نظم در نظام آفرینش نموده است: «اندیشه کن در آفتاب و ماه، و درخت و گیاه، و آب و سنگ، و اختلاف شب و روز، جوشش دریاها، و فراوانی کوه‌ها، و بلندای قله‌ها، و گوناگونی لغت‌ها، و تفاوت زبان‌ها، که نشانه‌های روشن پروردگارند. پس وای بر آن کس که تقدیر کننده را نپذیرد، و تدبیر کننده را انکار کند» (نهج البلاغه، خطبه؛ ۱۸۵).

روش تربیتی؛ واکاوی نظم جهان آفرینش در خلقت خداوند

با توجه به اصل ایجاد شناخت نسبت به نظم عالم خلقت و ارتباط آن با وحدت ناظم می‌توان بیان داشت که واکاوی نظم جهان آفرینش در خلقت خداوند یکی از روش‌های تربیتی می‌باشد. به باور مطهری نظم، خداشناسی از راه طبیعت است؛ چراکه عالم طبیعت و نظم ساختار موجود در آن برای همگان قابل فهم است. از اینرو، برهان نظم ساده‌ترین و عمومی‌ترین برهانی است که برای اثبات وجود خداوند متعال ذکر شده است (پورروستایی و پورروستایی، ۱۳۹۶: ۲۷).

خداوند در قرآن می‌فرماید: «اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ أَسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ»^۵ طباطبایی در تفسیر این آیه بیان می‌دارد: «در این آیات، انسان، در عین اینکه قانون علیت کلی را می‌بیند و معتقد است که هر حادثه‌ای محتاج به علتی است که آن را ایجاد کند، و در فطرتش جستجوی از علل حوادث و امور ممکنه نهفته شده - وقتی بعضی از حوادث را مقرون به علت می‌بیند، و این دیدنش چند بار در برابر حواسش تکرار می‌شود، خود بخود قانع می‌گردد، و دیگر از دیدن آن تعجب نمی‌کند و در صدد جستجوی از علت آن بر نمی‌آید (طباطبایی، ج ۱۱: ۱۳۳). حضرت علی (ع) با مشاهده موجودات در نهج البلاغه نظم را در خلقت الهی به تصویر می‌کشاند، گاه با بیان نظم در بدن مورچه، گاه با بیان زیبایی در وجود طاووس و گاه در آفرینش زنبور عسل و زمانی در جهان طبیعت. بطور مثال در مورد نظم موجود در جهان هستی می‌فرماید: «به خورشید و ماه و گیاه و درخت و آب و سنگ و گردش روز و شب .. نگاه کنید. پس وای بر کسانی که ایجاد کننده را انکار کرده و به نظم آورنده ایمان نمی‌آورد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۵). در خطبه ۲۲۷ ضمن بیان شگفتی‌هایی از آفرینش مورچه و ملخ فرمودند: اگر مردم در عظمت قدرت خدا و بزرگی نعمت‌های او می‌اندیشیدند؟ به راه راست باز می‌گشتند و از آتش سوزان می‌ترسیدند اما دل‌ها بیمار، و چشم‌ها معیوب است.

مبنای دوم: نظم، ویژگی بنیادین انسان

^۴ ملک: ۳/ در آفرینش خدای رحمان هیچ نابسامانی و بی‌نظمی نمی‌بینی! باز بنگر! آیا (در نظام آفرینش) خلل و نقصانی می‌بینی؟
^۵ رد: ۲/ خدا همان کسی است که آسمانها را، بدون ستونهایی که برای شما دیدنی باشد، برافراشت، سپس بر عرش استیلا یافت (و زمام تدبیر جهان را در کف قدرت گرفت) و خورشید و ماه را مسخر ساخت، که هر کدام تا زمان معینی حرکت دارند! کارها را او تدبیر می‌کند آیات را (برای شما) تشریح می‌نماید شاید به لقای پروردگارتان یقین پیدا کنید!

حقیقت انسان همانند کتابی است که نیازمند شرح است و شارح این کتاب هم کسی جز منصف آن، یعنی پروردگار و آفریننده آن نمی‌تواند باشد. نظم را می‌توان یکی از ویژگی‌های فطری خلقت الهی و انسان برشمرد (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۶). یکی از مواردی که در شناخت خویشتن همواره باید مورد تاکید قرار گیرد، تامل در مسئله نظم در وجود خویش یعنی شناخت اعضا و جوارح که مربوط به جسم و امور مادی انسان است و تفکر در عملکرد و هماهنگی بین آنها از یک سو و جهان خلقت و هستی از سوی دیگر است. خودشناسی مقدمه خداشناسی است و شناخت خویشتن چه از راه معرفت آفاقی و چه از راه معرفت انفسی انسان را به خداشناسی می‌رساند؛ نخستین آیه از سوره مومنون به آغاز وجود همه انسان‌ها اشاره می‌کند که همه از گل برخاسته‌اند به خاک باز می‌گردند.

خداوند بزرگ خاکی از قسمت‌های گوناگون زمین، از قسمت‌های سخت و نرم، شور و شیرین گردآورد آب بر آن افزود تا گلی خالص و آماده شد و با افزودن رطوبت چسبناک گردید از آن اندامی شایسته و عضوهای جدا و به یکدیگر پیوسته آفرید، آن را خشکانید تا محکم شد خشکاندن را ادامه داد تا سخت شد تا زمانی معین و سرانجامی مشخص، اندام انسان کامل گردانید آنگاه از روحی که آفرید در آن دمید تا به صورت انسانی زنده درآمد دارای نیروی اندیشه که وی را به تلاش اندازد و دارای افکاری که در دیگر موجودات نماید به انسان اعضا و جوارحی بخشید که در خدمت او باشند قدرت تشخیص به او داد تا حق و باطل را بشناسد انسان را مخلوطی از رنگ‌های گوناگون و چیزهای همانند و سازگار و نیروهای متضاد و مزاج‌های گوناگون گرمی سردی و تری و خشکی قرارداد. همچنانکه در قرآن کریم می‌فرماید: « وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ^۶ » خداوند در دومین آیه توجه افراد را به تداوم نسل آدم و مراحل شگفت آور نطفه در رحم مادر و ظهور چهره‌های گوناگون خلقت در آن قرارگاه امن اشاره می‌کند^۷ (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۱۳-۲۰۷). آیات فوق وجود نظم در مراحل متفاوت آفرینش انسان و کیفیت خاص هر یک از آنها را به انسان یادآور می‌شود. در این راستا، امام علی (ع) در خطبه ۱۶۲ می‌فرماید: ای آفریده موزون و پدیدده در تاریکی زهدان و پرده‌های سنگین و تو در تو، تو همانی که از گل فشرده پدید آمدی و در جایگاهی مطمئن تاروز معلوم و عمر معین نشسته‌ای. تو به صورت جنین در شکم مادرت موج می‌زدی و شنا می‌کردی، نه آوازی را می‌شنیدی و نه توان پاسخ گفتن به دعوتگری را داشتی. از جایگاهت به خانه‌ای که ندیده بودی و راه‌های منافع آن را نمی‌شناختی بیرون رانده شدی. در جمله یادشده امام (ع) با اشاره به نظم دقیق جنین در مسیر حرکت تکاملی اش، از این حقیقت پرده بر میدارد که چگونه نخستین سلول جنینی، در تمام مراحل رشد و بالندگی خویش، تحت مراقبت الهی و زیر نظر پروردگار بوده است (گرامی، ۱۳۸۶: ۴۹).

در حدیثی دیگر، امام صادق (ع) خطاب به مفضل در آفرینش حکیمانه و مصالح حیوانات سه گانه (انسان، چهارپایان و مرغان) می‌فرماید: که تامل و اندیشه کن، که هرکدام را به گونه ای آفریده، که مصلحت آن‌هاست. از آنجا که انسان هوش و اندیشه دارد می‌تواند به کارهایی چون ساخت بازرگانی، زرگری و دیگر کارها پردازد برای او دست‌های بزرگ و انگشتانی قوی و مناسب آفریده شده تا بتواند

^۶ مومنون: ۱۲-۱۴ / و ما انسان را از عصاره ای از گل آفریدیم، سپس او را نطفه ای در قرارگاه مطمئن (رحم) قرار دادیم. سپس نطفه را به صورت علقه (خون بسته)، و علقه را به صورت مضغه (چیزی شبیه گوشت جویده شده)، و مضغه را به صورت استخوان هائی در آوردیم؛ و بر استخوان ها گوشت پوشاندیم؛ سپس آن را آفرینش تازه ای دادیم؛ پس بزرگ است خدائی که بهترین آفرینندگان است!

اشیا را بگیرد و به این حرفه‌ها پردازد (توحید مفضل، ۱۳۷۷: ۹۰). پس در تمام اعضای جسم آدمی تدابیری نهفته است؛ دست‌ها برای کار کردن، پاها برای راه رفتن، دیدگان برای دیدن، دهان برای خوردن، معده برای هضم غذا، کبد برای تسویه نمودن، منافذ خروجی برای دفع فضولات جسم، ظرف‌هایی برای حمل آن‌ها و فرج برای حفظ نسب آفریده شده اند (توحید مفضل، ۱۳۷۷: ۵۳).

اصل تربیتی: ایجاد شاکله نظم در زندگی

وجود روحی الهی در سرشت انسان از ویژگی‌های آفرینش این مخلوق است انسان ترکیبی از طبیعت و ماورای طبیعت است که طبیعت همان جسم و بدن مادی و ماورای طبیعت همان روح و جهان الهی است (مطهری، ۱۳۷۳: ۹). ما آیات (قدرت و حکمت) خود را در آفاق جهان و نفوس بندگان کاملاً هویدا و روشن می‌گردانیم تا ظاهر و آشکار شود که خدا (و آیات حکمت و قیامت و رسالتش همه) بر حق است. آیا همین حقیقت که خدا بر همه موجودات عالم پیدا و گواه است کفایت (از برهان) نمی‌کند؟ وقتی خداوند در دستگاه پهناور خلقت خود نظم قرار داد نظم آفرینش برای انسان است آگاه باشید زمینی که شما را بر پشت خود می‌برد و آسمانی که بر شما سایه می‌گستراند فرمانبردار پروردگارند و برکت آن دو به شما نه از روی دلسوزی یا برای نزدیک شدن به شما و نه به امید خیری است که از شما دارند بلکه آن دو مامور رساندن منافع به شما بوده اوامر خدا را اطاعت کردند به آنها دستور داده شده که برای مصالح شما قیام کنند و چنین کردند (خطبه/ ۱۴۳). در نامه ۵۳ حضرت علی (ع) توصیه می‌نماید تا نظم را در زندگی جاری نمایند «وَأَمْضِ لِكُلِّ يَوْمٍ عَمَلَهُ فَإِنَّ لِكُلِّ يَوْمٍ مَا فِيهِ؛ کار هر روز را در همان روز انجام ده، زیرا هر روز کاری مخصوص به خود دارد». بدین معنی انضباط و نظم اقتضا می‌کند که هر کاری در زمان خودش انجام شود و هیچ امری به وقت دیگر سپرده نشود.

بنابراین انسان‌ها هم باید در زندگی فردی و اجتماعی خویش نظم و ترتیب و تدبیر را رعایت کنند. بر این اساس، وجود نظم در تمامی افعال الهی و مخلوقات خداوند و از جمله در وجود انسان حاکی از آن است که تحقق بخشیدن ملکه نظم در نفس انسان یکی از فضایل قلمداد می‌شود و لازم است با تمرین و ممارست هر چه بیشتر فعلیت یابد (رشیدی، ۱۳۹۵: ۱۲).

روش تربیتی اول؛ ایجاد نظم در زندگی فردی

از قدم‌های نخستین نظم، ترتیب و نظم یافتگی ذهن است. درست حرکت کردن ذهن نیز چیزی جز درست ترتیب دادن و درست شکل دادن به معلومات و پایه قرار دادن آن‌ها برای کشف یک امر جدید نیست (مطهری، ۱۳۵۸: ۴۵). آموزه‌های دینی برنامه‌ای دقیق جهت امور شخصی ارائه نموده‌اند که رعایت آن شیرینی نظم را به کام خواهد نشانند. مطالعه زندگی پیامبران و امامان نیز نشان می‌دهد که آنان با حساسیت ویژه‌ای به تنظیم امور شخصی خویش می‌پرداخته‌اند و با در خدمت گرفتن زمان بر حوادث تسلط یافته، بحران‌ها را به سادگی پشت سر گذاشته‌اند (اکبری دستک، ۱۳۹۰: ۷۱).

برنامه ریزی و دوراندیشی از مؤلفه‌های نظم، و نوعی تدبیر است که انسان‌ها باید برای آینده زندگی شان و در همه مراحل آن را به کار گیرند و برای رسیدن به آن باید تلاش کنند، این امر باعث بروز احساس آرامش و نشاط و امید به زندگی در افراد خواهد شد. همانطور که در قرآن کریم نیز بر این دور اندیشی به عنوان یکی از ملزومات ایمان تأکید می‌شود (قرآنی، ۱۳۸۷) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ»^۸ این آیه نشان می‌دهد که برنامه ریزی و آینده نگری از اصول ضروری یک زندگی خردمندانه است. فراهم کردن فرصت پیش بینی، حدس، خیالپردازی و توقف نکردن در زمان گذشته، از جمله مصادیق

^۸حشر؛ ۱۸/ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! تقوای الهی پیشه کنید؛ و هر کس باید بنگرد تا برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده؛ و تقوای الهی داشته باشید که خداوند از آنچه انجام می‌دهید آگاه است.

عملی این روش به حساب می‌آیند. در حقیقت سرمایه اصلی انسان در صحنه قیامت کارهائی است که از پیش فرستاده، و گر نه غالباً کسی به فکر انسان نیست که برای او چیزی بعد از مرگ او بفرستد، و یا اگر بفرستند ارزش زیادی ندارد.

در فرمایشات امام علی (ع) توصیه به نظم در کنار تقوا، خاصه در آن لحظات حساس، اهمیت و تأثیر والای نظم را نشان می‌دهد. حضرت امیر (ع) در حکمت ۳۹۰ از کتاب نهج‌البلاغه شیوه درست مدیریت زمان را توضیح می‌دهند: «لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يُرْمُ مَعَايِشَهُ وَ سَاعَةٌ يُخَلِّي بَيْنَ نَفْسِهَا وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمَلُ؛ مؤمن وقت خود را در شبانه‌روز به سه بخش تقسیم می‌کند: بخشی را صرف مناجات با پروردگارش می‌کند، و قسمتی از آن به تأمین و اصلاح معاش زندگی خود مشغول است، و وقتی را نیز به استراحت و بهره‌گیری از لذت‌های حلال و نیکو می‌گذراند. شده شامل (اصل ایجاد شناخت نسبت به عالم خلقت و ارتباط آن با وحدت ناظم در مرتبی، ایجاد ملکه نظم، وجود نظم حاکم بر طبیعت انسان، تنظیم زندگی فردی و امور شخصی، برنامه ریزی و عاقبت اندیشی و قانون‌مداری و تنظیم زندگی اجتماعی) بدست آمد». بنابراین، تعدی از اندازه‌ها نه فقط برای کسانی که از اندازه‌ها محروم مانده‌اند، بلکه حتی برای کسانی که از اندازه‌های خود تعدی و تجاوز کرده‌اند، باعث اختلال و زمینه‌ساز شکست در امور می‌شود (جلالینان اکبرنیا، ۱۳۸۶: ۷۱).

امام امیرمؤمنان علی علیه السلام برنامه‌ریزی صحیح و دوری از اسراف از سیاست‌های پسندیده است (غرر الحکم: ۳۳۱). در حدیث ذکر شده می‌بینیم که برنامه‌ریزی صحیح و آینده‌نگری و دوری از اسراف از اصول ضروری زندگی است، امام صادق علیه السلام نیز در این راستا میفرماید: تدبیر و برنامه‌ریزی در زندگی از دین است (بحارالانوار ج ۶۸: ۳۴۹)، «الْتَّقْدِيرُ نِصْفُ الْعَيْشِ»: برنامه‌ریزی نیمی از زندگی است (من لایحضره الفقیه، ج ۴: ۴۱۶). بنابراین می‌توان اظهار نمود که نظم و برنامه‌ریزی راه رسیدن انسان به موفقیت است. انسان با برنامه‌ریزی و ترتیب اولویت‌های زندگی خود را برحسب اهمیت دسته‌بندی و به سوی آن‌ها حرکت می‌کند.

روش تربیتی دوم: تنظیم زندگی اجتماعی و قانون‌مداری

قانون پیوند دهنده لایه‌های گوناگون جامعه است، از این‌رو، نقش و جایگاه مهمی در جامعه دارد. کارکرد اصلی قانون تنظیم رفتار اعضای یک جامعه است که به طور طبیعی، دچار تعارضند. نقش قانون صحیح و مبتنی بر اصول انسانی، تعیین حد و مرزها، از بین بردن زمینه‌های اختلاف، دفع تجاوز متجاوزان، داوری میان انسان‌ها، نشان دادن راه تعالی و کمال، ایجاد نظم، برقراری عدالت و فراهم نمودن زمینه‌های تکامل انسان است (نوری، ۱۳۸۳: ۱۶). خداوند در آیاتی از قرآن بر اهمیت توجه به قوانین اجتماعی اشاره نموده و می‌فرماید: «وَ لَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا»^۹. و بدانید که خدعه و نیرنگ در پیمان مایه ننگ انسان است: «وَ لَا تَتَّخِذُوا أَيْمَانَكُمْ دَخَالًا بَيْنَكُمْ»^{۱۰} - سوگندهایتان را وسیله تقلب و خیانت در میان خود قرار ندهید» (نحل/۹۴) مطابق با این آیه می‌توان معنای این آیه را بدین صورت بیان داشت؛ سوگندهای خود را وسیله دغلكاري‌های میان خود قرار ندهید، که اینکار باعث می‌شود از آنچه بر آن ثابت گشته اید جدا شده آنچه را محکم کرده اید بار دیگر باز کنید، و این خود اعراض از راه خداست که عبارت است از التزام فطرت و دوری از غدر و خدعه و خیانت و دغلی و کوتاه سخن اینکه مایه افساد در زمین بعد از اصلاح آن است و در آخر باعث این

^۹نحل/ ۹۱ و سوگندها را بعد از محکم ساختن نشکنید

^{۱۰}نحل/ ۹۴ سوگندهایتان را وسیله تقلب و خیانت در میان خود قرار ندهید.

است که شما را به چشیدن سوء و شقاوت در زندگی دنیا و عذاب عظیمی در آخرت دچار سازد. در خطبه ۱۶ امام علیه السلام (ع) می‌فرماید: «ذِمَّتِي بِمَا أَقُولُ زَهِيئَةً وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ إِنَّ مَنْ صَرَّحْتُ لَهُ الْعَبْرَ عَمَّا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْمَثَلَاتِ حَجَزَتْهُ التَّقْوَىٰ عَنِ تَقَحُّمِ الشُّبُهَاتِ أَنْجَمِي مِي گوریم به عهده می‌گیرم، و خود به آن پای بندم کسی که عبرت‌ها برای او آشکار شود، و از عذاب آن پند گیرد، تقوا و خویشتن داری او را از سقوط در شبهات نگه می‌دارد. در ادامه می‌فرماید: حالا که قرار شده من حاکم شما باشم منتظر تحول جدی در سیستم حکومت باشید، من این نظام را تغییر می‌دهم و جامعه را زیر و رو می‌کنم».

در حضرت علی (ع) نامه ای به اسود بن قطبه فرمانده حلوان یادآور می‌شود که «همه باید در برابر حق یکسان و برابر باشند و هیچ کس را بر دیگری امتیازی نیست» و در ادامه به مالک اشتر می‌فرماید «حق را در مورد هر کسی که بایسته است دور یا نزدیک اجرا کن» (نهج البلاغه؛ نامه؛ ۵۳) و در نامه‌ای دیگر توصیف به برقراری نظم میان انسان‌ها نموده و می‌فرماید: «أَوْصِيكُمْ بِمَا وَصِيَّكُمْ بِهِ وَ لَدِي وَ أَهْلِي وَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي بِتَقْوَى اللَّهِ وَ نَظْمِ أَمْرِكُمْ وَ صَلَاحِ ذَاتِ بَيْنِكُمْ فَإِنِّي سَمِعْتُ جَدَّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ صَلَاحُ ذَاتِ الْبَيْنِ أَفْضَلُ مِنْ عَامَّةِ الصَّلَاةِ وَ الصِّيَامِ [شما و همه فرزندانم و کسانم و آن را که نامه من بدو رسد، سفارش می‌کنم به ترس از خدا و آراستن کارها، و آشتی با یکدیگر، که من از جد شما (صلی الله علیه و آله) شنیدم که می‌گفت: «آشتی دادن میان مردمان بهتر است از نماز و روزه سالیان» (نهج البلاغه، نامه ۴۷).

جدول (۱)؛ مبانی، اصول و روشهای تربیتی نظم

مبنا	اصل تربیتی	روش تربیتی
وحدت نظام توحیدی و نظم تکوینی	ایجاد شناخت نسبت به نظم عالم خلقت و ارتباط آن با وحدت ناظم	واکاوی نظم جهان آفرینش در خلقت خداوند
نظم، ویژگی بنیادین انسان	ایجاد شاکله نظم در زندگی	ایجاد نظم در زندگی فردی
		تنظیم زندگی اجتماعی و قانون‌مداری

۳- بخش کمی پژوهش

با توجه به یافته‌های پژوهش در بخش کمی، محتوای کتاب‌های فارسی، علوم و هدیه آسمانی دوره دوم ابتدایی (چهارم، پنجم، ششم) به لحاظ توجه به مفهوم نظم شامل مولفه‌های، ۱- وحدت نظام توحیدی و نظم تکوینی، ۲- شناخت نسبت به نظم حاکم بر جهان هستی، ۳- واکاوی نظم جهان آفرینش در خلقت خداوند، ۴- نظم وجودی انسان، ۵- ایجاد شاکله نظم در زندگی، ۶- ایجاد نظم در زندگی فردی، ۷- تنظیم زندگی اجتماعی و قانون‌مداری، با استفاده از فهرست واری، مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار گرفت.

- شیوه اجرا و مراحل آن

بررسی و تحلیل محتوای کتابهای درسی دوره ابتدایی به ترتیب زیر اجرا گردید.

الف. مطالعه مبانی مفهوم و سازه نظم؛ در این مرحله مبانی علمی سازه نظم و اصول و روش مربوط به آن مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت.

ب - ساخت فهرست و ارسای فرم تحلیل محتوا؛ در این مرحله با توجه به مبانی نظری مفهوم نظم و اصول و روش‌های مرتبط با آن فهرست و ارسای تحلیل محتوا ساخته شد. این فرم دارای ۷ مؤلفه اصلی است که روایی و پایایی آن توسط صاحب نظران این حوزه مورد تأیید قرار گرفته است.

ج - تعیین واحدهای تحلیل؛ کلمه‌ها و مضمونها به عنوان واحد، تحلیل، در نظر گرفته شد.

د - بررسی و تحلیل کتاب‌های درسی؛ در این مرحله کتاب درسی فارسی و هدیه آسمانی دوم و سوم ابتدایی مورد بررسی قرار گرفت.

ه. تحلیل داده‌ها؛ برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از فرم تحلیل محتوا، از آمار توصیفی (جدول فراوانی، درصد و میانگین) و تحلیل کیفی استفاده شد.

- یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش بر اساس کتاب‌های مورد بررسی به شرح زیر می‌باشد

- کتاب فارسی

جدول (۲) تحلیل محتوا کتب فارسی؛ دوره چهارم، پنجم، ششم ابتدایی

تحلیل محتوا کتب فارسی؛ دوره چهارم، پنجم، ششم ابتدایی						
مقطع تحصیلی	مؤلفه‌ها	نظم حاکم بر جهان هستی	واکاوی نظم جهان آفرینش	تبیین نظم وجودی انسان	ایجاد نظم در زندگی فردی	تنظیم زندگی اجتماعی و قانونمداری
چهارم ابتدایی	فراوانی	صص ۱۰، ۱۲، ۱۷، ۲۶	صص ۱۰، ۱۱، ۱۹، ۱۲	صص ۵۷، ۱۲۴	صص ۳۱، ۳۹، ۴۹، ۸۰	صص ۴۱، ۴۸، ۵۲، ۶۲
	درصد فراوانی	٪۱۷،۳۹	٪۳۰،۴		٪۸،۶۹	٪۱۷،۳۹
پنجم ابتدایی	فراوانی	ص ۱۶	صص ۱۲، ۱۳	ص ۱۴۰	صص ۲۱، ۴۳، ۱۲۴	صص ۳۴، ۴۶، ۵۵
	درصد فراوانی	٪۷،۶۹	٪۱۵،۳۸	٪۷،۶۹	٪۴۶	٪۲۳
ششم ابتدایی	فراوانی	ص ۱۵	ص ۹۳	ص ۱۱۲	صص ۲۷، ۳۸، ۳۹، ۵۹، ۶۸	صص ۳۰، ۳۶، ۴۶، ۴۷، ۸۰
	درصد فراوانی	٪۵۵	٪۵۵	٪۵۵	٪۳۸،۸	٪۴۴،۴۴

بررسی یافته‌های پژوهش در تحلیل محتوای کتاب فارسی حاکی از آن است که در کتاب‌های فارسی مقاطع چهارم، پنجم و ششم فارسی، درسی اختصاص به تبیین نظم حاکم بر جهان هستی دارد. در این درس نظم حاکم در جهان هستی تبیین شده و سپس از دانش آموز خواسته می‌شود تا تاملی در خلقت الهی و نظم حاکم بر خلقت خداوند داشته باشد. جدول (۲) نیز حاکی از آن است مؤلفه ایجاد نظم در زندگی فردی بالاترین فراوانی است و مؤلف گاه با شعری یا بیان داستان زندگی اندیشمند و متفکری، توصیه

هایی به دانش آموز در جهت داشتن نظم در زندگی ارائه داده است. مولفه نظم زندگی اجتماعی و قانونمداری به مسئولیت‌های اجتماعی دانش آموزان اشاره نموده و پس از مولفه ایجاد نظم در زندگی فردی، دارای رتبه بالاتری می‌باشد. مولفه نظم وجودی انسان در این کتاب‌ها کمتر مورد توجه قرار گرفته است و صرفاً در داستان‌ها و اشعاری که در مورد وجود انسان و خلقت انسان بیان شده است، نظم خلقت آدمی به تصویر کشیده شده است.

ب. کتب هدیه‌های آسمانی

جدول (۳) تحلیل محتوا کتب هدیه‌های آسمانی؛ دوره چهارم، پنجم، ششم ابتدایی

تحلیل محتوا کتب هدیه‌های آسمانی؛ دوره چهارم، پنجم، ششم ابتدایی

مقطع تحصیلی	مؤلفه‌ها	تبيين نظم حاکم بر جهان هستی	واکاوی نظم جهان آفرینش	تبیین نظم وجودی انسان	ایجاد نظم در زندگی فردی	تنظیم زندگی اجتماعی و قانونمداری
چهارم ابتدایی	فراوانی	صص ۱۲۴، ۱۶	صص ۱۲۲، ۱۲۳	—	صص ۸۹، ۷۶، ۵۰، ۱۸	صص ۴۲، ۴۱، ۳۷، ۳۴، ۱۰۶، ۵۱، ۴۹، ۴۴
	درصد فراوانی	%۱۲.۵	%۱۲.۵	—	%۲۵	%۵۰
پنجم ابتدایی	فراوانی	صص ۱۹، ۱۵، ۱۴	صص ۱۹، ۱۵، ۱۴، ۱۲۸	صص ۱۴	صص ۴۲، ۳۹، ۳۷، ۳۶، ۹۵، ۶۹، ۵۲، ۵۱، ۵۰، ۴۴، ۱۱۹، ۱۱۶، ۱۰۴، ۱۰۳	صص ۲۸، ۱۸، ۱۱، ۱۰، ۹، ۴۵، ۴۳، ۴۲، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱
	درصد فراوانی	%۷.۸	%۱۰.۵۲	%۲.۶	%۳۶.۸	%۳۹.۴۷
ششم ابتدایی	فراوانی	صص ۵۹، ۱۰، ۸	صص ۱۵	—	صص ۱۰۷، ۶۷، ۶۳، ۶۲، ۱۰۸	صص ۳۲، ۳۰، ۲۸، ۲۲، ۹۲، ۸۵، ۸۱، ۶۴، ۳۵، ۳۳
	درصد فراوانی	%۱۵.۷	%۵.۲	—	%۲۶.۳	%۵۲.۶۳

بررسی یافته‌های پژوهش در تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمانی حاکی از آن است که در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی مقاطع چهارم، پنجم و ششم فارسی، مولفه نظم زندگی اجتماعی و قانونمداری به مسئولیت‌های اجتماعی دانش آموزان در جامعه و خانواده اشاره نموده که دارای بالاترین سطح فراوانی است. در این کتاب دانش آموزان با قوانین و اخلاق اسلامی آشنا شده و در برخی از داستان‌های کتاب نتایج رعایت این قوانین و اصول اخلاقی هم مطرح شده است. مولفه تبیین نظم وجودی انسان در کتب دارای کمترین فراوانی می‌باشد و صرفاً در کتاب هدیه آسمانی پایه پنجم داستانی به نظم وجودی انسان اشاره نموده است.

ج. کتب علوم

جدول (۴) تحلیل محتوا کتب علوم؛ دوره چهارم، پنجم، ششم ابتدایی

تحلیل محتوا کتب علوم؛ دوره چهارم، پنجم، ششم ابتدایی

مقطع تحصیلی	مؤلفه‌ها	نظم حاکم بر جهان هستی	واکاوی نظم جهان آفرینش	تبیین نظم وجودی انسان	ایجاد نظم در زندگی فردی	تنظیم زندگی اجتماعی و قانونمداری
چهارم ابتدایی	فراوانی	صص ۵۳، ۷۱، ۹۶، ۷۳	صص ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۹۸	صص ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱	صص ۱۶، ۳۵	صص ۳۵، ۵۸، ۶۶، ۷۶
	درصد فراوانی	۱۰۸، ۱۰۰٪	۱۱۴، ۱۱۰٪	۹۰، ۸۸، ۸۵٪	۷، ۴٪	۱۱۹، ۸۲٪
پنجم ابتدایی	فراوانی	صص ۲، ۲۰، ۱۰۴	صص ۲۸، ۷۵، ۸۰	صص ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱	صص ۵۲، ۶۵	صص ۹، ۸۸
	درصد فراوانی	۱۵٪	۱۵٪	۵۰٪	۱۰٪	۱۰٪
ششم ابتدایی	فراوانی	صص ۳، ۲۶، ۲۸، ۲۹، ۳۶	صص ۴۱، ۵۸، ۸۵	صص ۴۳، ۴۵، ۹۶	صص ۹۲، ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۶	صص ۲۰، ۳۵، ۷۲، ۹۰
	درصد فراوانی	۴۴٪	۱۲٪	۱۲٪	۱۶٪	۱۶٪

بررسی یافته‌های پژوهش در تحلیل محتوای کتاب‌های علوم حاکی از آن است که در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی مقاطع چهارم، پنجم و ششم فارسی، مؤلفه تبیین نظم وجودی انسان دارای بالاترین فراوانی است. در این کتاب، فصلی تحت عنوان انسان وجود دارد که وجود انسان را مورد بررسی قرار می‌دهد و نظم موجود در بدن انسان را به تصویر می‌کشد. بعد از نظم وجودی انسان، مؤلفه نظم حاکم بر جهان هستی مؤلفه دیگری است دارای بالاترین فراوانی است. در این کتاب در کنار تبیین نظم در وجود انسان، وجود نظم در جهان هستی مورد بررسی قرار گرفته است. و کمترین مؤلفه دارای فراوانی در کتب علوم، ایجاد نظم در زندگی فردی است.

۴- نتیجه‌گیری

در این پژوهش ابتدا به تبیین مبانی نظم از منظر نهج‌البلاغه پرداخته شد. برای این منظور با توجه به فرمایشات و سخنان امام علی ع مبانی تربیت انسان منظم شامل (وحدت نظام توحیدی و نظم تکوینی) و نظم و ویژگی بنیادین انسان تبیین شد. طبق این دو مبنا، جهان هستی در سطح گسترده و جهان انسان در سطح کوچکتر بر اساس قانون نظم خلق شده است. انسانها جزئی از این عالم پهناور و بزرگ هستند، که نظم در سراسر آن به چشم می‌خورد. بنابراین مرتب‌بایستی با نظم در جهان آفرینش آشنا شود و در نهایت در زندگی خود ایجاد نماید. در روش‌های تربیتی فضیلت نظم، واکاوی نظم جهان آفرینش در خلقت خداوند، ایجاد نظم در زندگی فردی و تنظیم زندگی اجتماعی و قانونمداری است. یافته‌های پژوهش همراستا با پژوهش میرزالدو و همکاران (۱۴۰۲) است که نشان دادند نظم و انضباط در سبب احترام به قوانین و مقرراتی میسر می‌شود که برای تربیت شهروندان تدوین شده است. هاشمی (۱۴۰۰) در پژوهش خود نشان داد تمامی آیاتی که در مورد قوانین و مقررات حاکم بر فرد و جامعه اسلامی نازل شده است، ایجادکننده نظم و انضباط در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان است.

یافته‌های بخش کمی پژوهش حاکی از آن است مولفه ایجاد نظم در زندگی فردی دارای بالاترین فراوانی است و مولف گاه با شعری یا بیان داستان زندگی اندیشمند و متفکری، توصیه‌هایی به دانش آموز در جهت داشتن نظم در زندگی ارائه داده است. مولفه نظم زندگی اجتماعی و قانونمداری به مسئولیت‌های اجتماعی دانش آموزان اشاره نموده و پس از مولفه ایجاد نظم در زندگی فردی، دارای رتبه بالاتری می‌باشد. مولفه نظم وجودی انسان در این کتاب‌ها کمتر مورد توجه قرار گرفته است و صرفاً در داستان‌ها و اشعاری که در مورد وجود انسان و خلقت انسان بیان شده است، نظم خلقت آدمی به تصویر کشیده شده است. در تحلیل محتوای کتاب‌های هدیه‌های مولفه نظم زندگی اجتماعی و قانونمداری به مسئولیت‌های اجتماعی دانش آموزان در جامعه و خانواده اشاره نموده که دارای بالاترین سطح فراوانی است. در این کتاب دانش آموزان با قوانین و اخلاق اسلامی آشنا شده و در برخی از داستان‌های کتاب نتایج رعایت این قوانین و اصول اخلاقی هم مطرح شده است.

در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی مولفه تبیین نظم وجودی انسان دارای بالاترین فراوانی است. بعد از نظم وجودی انسان، مولفه نظم حاکم بر جهان هستی مولفه دیگری است دارای بالاترین فراوانی است. در این کتاب در کنار تبیین نظم در وجود انسان، وجود نظم در جهان هستی مورد بررسی قرار گرفته است. و کمترین مولفه دارای فراوانی در کتب علوم، ایجاد نظم در زندگی فردی است.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم،
۲. ترجمه آیت الله مکارم شیرازی
۳. نهج‌البلاغه، ترجمه شهیدی
۴. ابرهیمی قوام، صغری (۱۳۷۴). «نقش تعالیم انسان‌گرایانه در نظم‌پذیری کودکان»، سال پانزدهم، شماره اول، دوره ۴۰، ۴۷-۶۶.
۵. احمدوند، نفیسه (۱۳۸۸). «براهین اثبات خدا در کلام امام هشتمین». نشریه فرهنگ پژوهش، ۵.
۶. جلائیان اکبرنیا، علی (۱۳۸۶). «نظم و انضباط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی». مجله تخصصی الهیات و حقوق. دوره ۲۵: ۶۹-۷۰.
۷. اکبری دستک، فیض اله (۱۳۹۰). «نظم و انضباط در سیره پیامبر اعظم (ص) و نقش آن در موفقیت ایشان در دعوت جهانی خویش». فصلنامه سفینه. دوره (۳۱): ۷۶-۷۸.
۸. باباپور، صغری، اکبرزاده، فریبا، احمدی، صدیقه (۱۳۹۳). «آموزش نظم به کودک با فلسفه و خردورزی». نشریه فلسفه و کودک. ۴(۸): ۷۴-۷۵.
۹. بابائی، حبیب اله (۱۳۹۷). «ماهیت نظم تمدنی در اسلام». فصلنامه‌ی مطالعات راهبردی ناجا. ۳، (۱۰): دوره ۵۱، ۱۲۱-۱۵۲.
۱۰. بهرامی، سیاوش، اسماعیلی تاجیک، عزیز اله، مفیدی، فرخنده، حاجی حسین نژاد، غلامرضا (۱۳۸۹). «بسترسازی برای ارتقای نظم اجتماعی از طریق فرهنگ سازی ترافیکی در کودکان پیش دبستانی». فصلنامه نظم و امنیت انتظامی. ۴، دوره (۲): ۱۲۰-۱۲۳.
۱۱. پزشکی، محمد (۱۳۹۷). «مبانی فلسفی نظم اجتماعی در فلسفه اسلامی». فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا. دوره (۳) ۱۰، ۲۷-۴۷.
۱۲. پورروستایی اردستانی، زهرا، پورروستایی اردکانی، جواد (۱۳۹۷). «بررسی تقریر شهید مطهری از برهان نظم». معرفت فلسفی. ۱۶، (۶۱): ۲۶-۲۹.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). «منزلت عقل در هندسه معرفت دینی». ناشراسراء. دوره ۴۱، ۷۲-۹۳.
۱۴. راغب اصفهانی، حسن بن محمد (۱۳۸۶). «مفردات الفاظ القرآن». ترجمه رحیمی، محمد حسین. نشر سبحان
۱۵. حسینی، سید مرتضی، رودی، معصومه (۱۳۹۴). «برهان‌های اثبات وجود خدا در مناظره‌های امام رضا(ع)». فرهنگ رضوی. ۳، (۱۱): ۴۲-۴۴.
۱۶. حسین پور، عبدالعلی (۱۳۹۳). «زلزال تربیت شقایق‌های آسمان زندگی». اصفهان؛ سلام سپاهان.
۱۷. حسینی، سید حسن، اوجاجی، علی، & صمیمی، مهدی. (۱۴۰۱). تدوین الگوی انضباط سازمانی با تمرکز بر انضباط ظاهری و انضباط معنوی. فصلنامه مدیریت نظامی، ۲۲(۸۵)، ۳۵-۶۴.
۱۸. دهخدا، علی اکبر (۱۳۲۴). لغت نامه دهخدا.

۱۹. رجائی، زهرا (۱۳۹۵). «نقش کودک و پیش دبستانی در تربیت کودکان». پژوهش در علوم و تکنولوژی. تهران؛ سومین کنفرانس بین المللی.
۲۰. رسولزاده طباطبایی و کاظم، عبدی، نرگس (۱۳۸۹). «بررسی رابطه میان عوامل شخصیتی و میزان انضباط اجتماعی با توجه به پایبندی مذهبی». فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی. دوره ۲۷. ۱۶۷-۱۸۲.
۲۱. رشیدی، شیرین (۱۳۹۸). «مبانی و آثار تربیت انسان منظم از منظر فلسفه تعلیم و تربیت قرآن بنیان». علوم تربیتی از دیدگاه اسلام. ۷(۱۲): ۶-۱۱.
۲۲. رفیعی محمدی و علی محمد (۱۳۹۳). «بیست اصل در تربیت: اصول برقراری ارتباط با کودکان و نوجوانان». ناشر رسول اعظم لاحیاء التراث. دوره ۱۱: ۱۸۲-۲۰۲.
۲۳. سعدی پور، اسماعیل و بیابانگرد، قدرت اله (۱۳۸۸). «نظم و انضباط در کودکان مدرسه رو». نشریه ماهانه تربیتی-آموزشی پیوند. دوره ۱۵، ۳۲۱-۳۴۲.
۲۴. شاه محمدی نیره (۱۳۹۶). «نظم پذیری در کودکان». ترجمه نیره شاه محمدی. فصلنامه رشد آموزش پیش دبستانی. ۳۳: ۴۱-۴۳
۲۵. شادمانفرد، علیپور، محمد حسین، محمد حسین، (۱۴۰۳) ارائه چارچوب مفهومی حکمرانی اسلامی با ابتناء بر عهدنامه امیرالمؤمنین (ع) برای مالک بن حارث نخعی، نشریه پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۳، شماره ۵ شماره پیاپی ۵، صفحه ۱۲۱-۱۳۹ / 10.22034/API.2024.2039576.1048
۲۶. شریعتمداری، علی (۱۳۹۳). اصول تعلیم و تربیت. نشر دانشگاه تهران.
۲۷. شهبازی، هوشنگ، موسوی، سید صفر، حسین نژاد، بیژن (۱۳۹۴). «بررسی عوامل موثر بر انضباط اجتماعی در میان جوانان اردبیل». فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات امنیت اجتماعی. ۴۱: ۱۳۲-۱۳۳.
۲۸. صابری دهکردی؛ م، اطهری، د (۱۳۹۶) جایگاه انضباط در مدیریت اسلامی. پنجمین کنفرانس بین المللی علوم مدیریت و حسابداری، ص ۳۴۹-۳۶۷.
۲۹. طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۵). تفسیر المیزان. ج ۱۹.
۳۰. علامه مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار الجامعه العلوم الاثمه الهارت. ج ۱، ۷۷.
۳۱. فخاری، علیرضا، بشارتی، زهرا (۱۳۹۵). «رویکرد در زمانی به تعبیر نظم امرکم در عبارت اوصیکما بتقوی الله و نظم امرکم». دو فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی. ۶(۱۴): ۱۴۸.
۳۲. قاضی زاده، کاظم؛ خیری، حسن و قنبرپور، معصومه (۱۳۹۴). «مبانی هستی شناختی و معرفت شناسی نظام اجتماعی بر اساس تفسیر المیزان». فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های اعتقادی - کلامی. ۵(۱۸): ۱۰۴.
۳۳. قدمیاری، معصومه، رشیدپور، رکسانا. (۱۳۹۳). «بررسی جایگاه فلسفه برای کودکان در نظم عمومی جامعه». نشریه فلسفه و کودک. ۴(۸): ۷۹.
۳۴. قرائتی، محسن (۱۳۸۷). تفسیر نور. تهران؛ موسسه در راه حق، وزارت فرهنگ و ارشاد. ج ۱، ۵.

۳۵. قربانی، سمیه، میر شاه جعفری، سید ابراهیم، پریشانی ندا، ندا (۱۳۹۳). «بررسی تاثیر دین و ارزش‌های دینی در برقراری نظم و انضباط اجتماعی و مولفه‌های تقویت آن در اسلام». فصلنامه دانش انتظامی زنجان. ۴(۱۱): ۵۰-۷۲.
۳۶. گرامی، محمدعلی (۱۳۸۶). خدا در نهج‌البلاغه. تهران؛ بنیاد نهج‌البلاغه.
۳۷. محمدرضایی، محمد (۱۳۸۲). «برهان نظم از دیدگاه امام علی (ع)». کلام اسلامی، دوره ۴۵، ۱۱۷-۱۳۴.
۳۸. مطهری، مرتضی (۱۳۶۰). مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی. انسان در قرآن، ج ۴، تهران؛ انتشارات صدرا.
۳۹. موسوی، کاظم، فرضی، علی، فروهی، ناصر (۱۳۹۴). «نقش و اهمیت نظم در جامعه و تاثیر آن در نیل به سعادت حقیقی از دیدگاه فارابی». تهران؛ مجموعه مقالات نخستین همایش ملی سبک زندگی، نظم و امنیت. ۴-۳.
۴۰. مسعودی، رضایی، مجتبی، امیر حسین، (۱۴۰۳) ارائه تصویر ارتكازی از امر به معروف و نهی از منکر و لوازم آن بر پایه مباحث اعتباریات، بن حارث نخعی، نشریه پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، دوره ۳، شماره ۵ شماره پیاپی ۵، صفحه ۱۴۱-۱۵۱ 10.22034/API.2024.2029569.1026
۴۱. میرزایی، توحید (۱۳۷۷). شگفتی‌های آفرینش از زبان امام صادق (ع). تهران؛ دارالاسلام
۴۲. نوابی نژاد، شکوه (۱۳۸۴). سه گفتار درباره راهنمایی و تربیت فرزندان. ناشر انجمن اولیاء و مربیان. ۸: ۶۵.
۴۳. یعقوبی، محمد حیدر (۱۳۹۴). تحلیل نقش مدرسه در ایجاد نظم، تعامل بین مدیران، مربیان و شاگردان. دوره ۸: ۱۹